

УДК 348.07

Володимир Омельчук,*канд. істор. наук,**провідний науковий співробітник**Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*

ЦЕРКОВНО-МОНАСТИРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЙОГО ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ

У статті розглядаються питання церковно-монастирського землеволодіння як невід'ємної частини інститутів церковно-канонічного права Візантійської імперії.

Ключові слова: Церква, монастир, Патріархат, власність, привілеї.

Церква у Візантійській імперії була великим землевласником. Особливе значення для Церкви мала нерухомість у столиці, яка давала постійний прибуток. Питання визначення правового статусу церковно-монастирського землеволодіння та створення правових гарантій його збереження перетворюється на одне з пріоритетних напрямів системи церковно-канонічного права Візантійської імперії.

Метою цієї статті є аналіз інституту церковно-монастирського землеволодіння, зокрема відносин володіння, користування та розпорядження Церквою землями й її окремими установами (насамперед монастирями) у Візантійській імперії.

Аналіз стану наукового розроблення проблеми свідчить про значну кількість праць, присвячених особливостям інституту церковно-монастирського землеволодіння у Візантійській імперії. Вже Г. Курбатов звернув увагу на різний статус церковного та монастирського землеволодіння [1, с. 71]. Правовому статусу земель окремих монастирів і конкретним актам майнового характеру щодо них у Східно-Римській імперії приділяв увагу І. Медведєв [2; 3]. О. Вайнштейн іконоборництво розглядав як форму боротьби уряду проти монастирського землеволодіння [4, с. 188]. Ф. Успенський розглядав іконоборницький рух як боротьбу імператорів із збільшенням питомої ваги монастирських земель. Однак М. Сюзюмов довів, що це не пов'язано з потребою конфіскації монастирських земель, оскільки у VIII ст., коли започатковувався іконоборницький рух, питома частка таких земель не була критичною [5, с. 9–10]. Аграрно-правові відносини пізньої Візантії вивчали К. Хвостова та М. Поляковська [6; 7].

Великими землевласниками були як Церква, так і окремі візантійські монастирі. Так, столичним монастирям належало чимало при-

міських садів. Монастир Студитів мав в околицях Константинополя метох, до якого прилягали багаті фруктові сади [8, с. 72]. Метохи (невеликі монастирі) перебували у залежності від більшого монастиря разом із своїми землеволодіннями – будинками, землями, виноградниками, спорудженими на землях приміщеннями (вітряними тощо). В імператорських хрисовулах при перерахуванні метохів використовується переважно формула щодо їх належності монастирям «з усіма правами, привілеями і володіннями». Так, метох Святого Георгія, який належав Філофеевому монастирю, мав у Фессалоніці місце, де проходив ярмарок. У Калімановій грамоті вказується, що Зографський монастир володів у Фессалоніці 30 лавками [7, с. 17–20]. Метохи також отримували у власність нерухоме майно. Так, один із метохів Лаври, який перебував у Константинополі, отримав згідно з імператорськими постановами за практиком 1334 р. землі та податок з належних метоху париків. Стверджується, що основою передачі відповідних привілеїв і земель був той факт, що раніше передані землі перебували у володінні Великого друнгарія Стефана Палолога, який був звільнений від усіх податків [9, с. 129].

За законодавством Юстиніана місцеві церковні громади вперше визнавалися корпораціями, отримували статус юридичної особи та могли володіти власним майном [10, с. 269]. Служителі Церкви вже у ранній Візантійській імперії користувалися привілеями на зразок *peculium castrense* щодо можливого розпорядження своїм майном [11, с. 173].

Неодноразово стикаємося з положеннями, що регламентують майнові права Церкви або окремих її інститутів, у новелах Льва VI. Зокрема, у 6 новелі, яка ґрунтувалася на правилах Трульського Собора і стосувалася майнових прав осіб, які вступають до монастиря; за дітьми віком з 10 років визнається право ставати монахами (правило 40). Якщо монах

помирав до отримання права на самостійне розпорядження своїм майном, то дві третини його майна успадковував монастир і одну третину – родичі померлого [11, с. 98]. За соборним законодавством в окремих єпархіях нічого не могло бути зроблено без санкції єпископа. У його розпорядженні перебувало майно Церкви. Митрополит, який стояв на чолі провінції, разом із скликаним ним Собором здійснював управління церковним землеволодінням [12, с. 49–50]. Кожний єпископ давав звіт за управління нерухомим майном [13, с. 61].

Церква й окремі монастирі здавали свою нерухомість в оренду; ремісникам здавалися майстерні у будівлях і портиках, що належали монастирям. Така здача в оренду була достатньо поширена вже у ранньовізантійських містах і вважалася вигіднішою, ніж проста здача житла. Тому вже при будівництві приміщення пристосовували під торговельно-ремісничі заклади з метою їх подальшої передачі орендоотримувачам [14, с. 128–129].

За своїм статусом Церква могла виступати спадкоємцем будь-якої особи згідно з її заповітом, що забезпечило швидке примноження її нерухомості. Цьому сприяли різноманітні дарунки земель на користь Церкв [10, с. 269]. Після відновлення відмови від іконоборництва Церква не лише відновила свої позиції у системі державного управління, а й суттєво примножила землеволодіння.

Важливим елементом державної підтримки Візантійської православної Церкви (насамперед Константинопольського Патріархату) стала система нормативно-правових актів, що закріплювали за Церквою її нерухоме майно. Імператорські акти (хрисовул чи простагма) містили перелік земельних володінь, наданих Церкві чи окремому монастирю, або підтверджували попередні надання. Наприкінці хрисовула містилася розширена формула (*dispositio*). У цю формулу часто вклинюється перелік адміністративно-судових і фінансово-податкових привілеїв [15, с. 39–40].

Всі монастирі та володіння Святої Софії поблизу столиці мали особливі привілеї [8, с. 62]. У візантійських імунітетних грамотах XIII–XIV ст. міститься перелік повинностей, від яких звільняється імуніст. Усього у грамотах найчастіше згадується 28 основних повинностей (при цьому не всі одразу, а лише окремі з них). Навіть в одночасних грамотах, які стосувалися тих самих володінь одного імуніста, переліки привілеїв могли різнитися. Це могло пояснюватися як випадковим пропуском, так і спеціальним скороченням переліку привілеїв, або введенням загальної формули звільнення від усіх повинностей. Особливо часто у клаузулах звільнення візантійських імунітетних грамот піз-

нього часу зустрічається звільнення від ситаркії, кастроктисії, оріки, мітата, енномія, айра (тобто згадуються ті привілеї, які надавалися порівняно рідко та вважалися особливою милістю). Аналіз 11 імунітетних грамот Хіландарського монастиря кінця XIII–XIV ст. дозволяє встановити, що привілеї з 4 із них складають основні компоненти податкового імунітету певної юридичної особи, надаючи йому певну цілісність. Повинності, згадані в одній із грамот, є позасистемними, характерними лише для окремих володінь імунітету, що вирізнялися особливими локальними умовами [16, с. 60–62].

Опіка держави зумовлювала постійне зростання церковного майна. Внаслідок цього на найбільших землевласників перетворилися три монашеські громади на горі Афон. Монастир Неамоні, в якому перебувало 500 монахів, володів п'ятою частиною острова Хіос. Монастир Патмос володів однойменним островом і землями на Криті [17, с. 48]. Хрисовул Никифора III Вотаніата у липні 1079 р. підтверджує попередні імператорські розпорядження, зокрема дарування василевсом Романом III Аргіром у 1031 р. монастирю Мелана острова із звільненням острова від регулярних державних податків [18, с. 87–88].

Низка актів закріплює дарування монастирям різноманітних володінь із боку чиновників нижчого рівня, священників і приватних осіб. Окремим актом 1420 р. із архіву Діонісіївського монастиря оформлено дарування Марією Агіорітиссою церкви 40 мучеників у Фессалоніці Діонісіївському монастирю. Іншим документом із цього архіву, датованим 1430 р., оформлено дарування Діонісіївському монастирю ієромонахом Феодулом церкви святого Миколая у м. Котцінон на Лемносі [13, с. 128].

У хрисовулі, датованому червнем 1060 р., візантійський імператор Константин X Дука підтверджує чинність хрисовулів Константина VII Багрянородного і Константина IX Мономаха щодо лаврського метоха Святого Андрія Перістер поблизу Солуні. Монахам Лаври на території згаданого проастія надається екскуссія вільних від податків ста париків і дулопариків (за винятком стратіотів, дімосіаріїв і екскуссатів дрома). Митрополиту Солуні заборонялося втручатися у справи обителі Святого Андрія, а сама Лавра, прийнята під покровительство одного з імператорських чиновників, звільняється від зобов'язань щодо дуки, катепа, стратига та судді Волерана, Стримона, Солуні взагалі від усіх зборів – епірій, зокрема і мітата [18, с. 87].

Згідно з хрисовулом, наданим монастирю Богородиці Милостивої, їй дарується 12 париків із правом володіння та розпорядженнями як вільними від податків і повинностей, насамперед державних (зевгологія, енномія,

ампелопакта, меліссоенномія, аерикона) [19, с. 7–8].

Інститут екскуссії був важливим атрибутом великого землеволодіння, особливо у пізній Візантії. Цей інститут чітко фіксує велика кількість документів XI–XIV ст. Однак вже едикт Юстиніана від 688 р. церкві Дмитрія у Фессалоніці з дарування всіх соляних промислів міста Фессалонік і околиць «на вічні часи», з повним звільненням храму та кліра від сплати будь-яких податків і повинностей. Відомо також і привілей щодо звільнення константинопольської церкви Святої Софії від сплати всіх податків за 1100 *ergasteria*, які перебували у її власності [20, с. 46–47]. Екскуссія монастирям надавалася і на певну кількість худоби. Хрисовул імператора Олексія Комнина монастирю Богородиці Милостивої на Струмиці визначає: дарую йому екскуссію на 150 овечок, 40 волів, яких виганяють на пасовище, 10 кобил і 6 пар волів. Нехай монастир назавжди має екскуссію на цю кількість худоби від зевгологія, аерикона та будь-якого іншого податку, який збирався з худоби, що обробляла землю, і худоби, яку виганяли на пасовище [19, с. 7–8]. У пізніх екскуссіях XIII–XIV ст. простежується тенденція до уникнення надмірної деталізації фінансових і адміністративно-правових привілеїв. Держава поступово починає обережніше ставитися до обмеження свого фінансового й адміністративно-правового суверенітету на певній території [21, с. 85].

Окремо регламентувався захист церковно-монастирських землеволодінь, прав землевласника й орендаря у ході розгляду земельних справ.

Візантійська монархія теоретично мала верховну власність на землю. Держава мала право конфіскувати без суду та слідства будь-яку земельну ділянку. Придушення виступів і виявлення змов, опозиції з боку духовенства чи окремих монастирів тягло за собою масові конфіскації церковно-монастирських земельних володінь. Церковне майно також не було недоторканим; у випадку державної потреби (складної внутрішньополітичної ситуації чи зовнішньої загрози) імператори відчужували такі землі [22, с. 422]. Проте це були радше винятки і держава вкрай обережно ставилася до інституту приватної власності на нерухомість. Фактично юридична теорія візантійського права полягала не в утвердженні засад азійської деспотії (вся нерухомість держави – власність деспота), а у визнанні класичного принципу римського права (хто володіє, той платить податки) [23, с. 55]. Все церковне майно поза містом, яке перебувало у сільських церквах, юридично вважалося власністю єпархії [24, с. 150].

З огляду на важливість закріплення майна за Церквою й окремими монастирями дер-

жава на законодавчому рівні створила гарантії збереження основних комплексів землеволодінь. Будь-яке відчуження (продаж, купівля, міна) церковних володінь, насамперед нерухомості, кліриками без дозволу єпископа і єпископа без схвалення митрополита та собора провінції заборонялося під загрозою скинення, що і передбачалося у каноні 3 Собора у Салоні. Особливо чітко соборне законодавство вимагало дозволу єпископа чи митрополита на продаж церковного майна з V ст. У першій половині VI ст. Церква керується цими ж нормами. Собор в Епао (Бургундія, 15.09.517 р.) і Орлеанський Собор (07.05.538 р.) повторюють традиційну формулу відчуження церковної власності. Орлеанський Собор додає припис священникам не накладати на Церкву зобов'язання за невигідними контрактами. Клірики та монахи могли укладати угоди лише за згоди єпископа. У випадку забороненого відчуження майно підлягало поверненню, а особа, яка його допустила, скидалася (зміщувалася). Новий власник, який відмовлявся повернути незаконно набуте майно Церкві, відлучався від Церкви до рішення спору у суді, або до повернення оскаржуваних володінь Церкві.

На імперському рівні, якщо не зважати на законодавство 470 р. імператора Льва, стосовно лише Константинопольської церкви, Юстиніан вперше заборонив відчужувати церковну нерухомість, яка приносила дохід. Безплідні та збиткові маєтки до цього розряду не належали, хоч їхнє відчуження було можливе лише за умови завдання ними шкоди (збитків) Церкві. Так, Римський Папа Хіларій (461–468 рр.) згадує закинуті та збиткові маєтки як товар на продаж.

Новели Юстиніана опубліковані вже після Собору у Салоні та після того, як Далмація у 535 р. стала фактичною частиною Візантійської імперії. У своїй законодавчій діяльності щодо Церкви Юстиніан спирається на традицію [12, с. 50]. Із VII новели Юстиніана, виданій у 535 р., видно, що вже за Анастасія видано постанову, згідно з якою Константинопольський Патріарх не продавав, не дарував та іншим способом не відчужував будинків, земель, колонів, рабів. Юстиніан у цьому питанні намагався піти ще далі та на початку свого правління заборонив будь-яке відчуження церковного майна по всій імперії, що мало стати на заваді зловживанням із цим майном [25, с. 15]. Заборона відчуження стосувалася продажу, дарування, міни, довгострокової оренди (емфітевзису), віддачі майна в заставу кредиторам. Виняток було зроблено лише на користь імператора. Закон дозволяв міну державних і церковних земель в інтересах держави [10, с. 268]. Якщо економ здає неможливим у емфітевзис церковні землі, він відповідає за збитки (*ἐπιγυρόσκει τῇν*

βλῶβην). Хартуларії великої церкви не могли отримати церковне нерухоме майно в оренду чи емфітевзис та іншим способом особисто чи через інших осіб. Однак провести у життя закон про повну заборону відчуження церковного майна не вдалося. Вже з 536 р. Юстиніан робить вилучення й обмеження у цьому законі, пом'якшуючи загальну норму невідчужуваності [25, с. 15]. Імператор дозволив продаж церковної нерухомості для покриття заборгованості на випадок нестачі для цього рухомого майна. У 537 р. вона була допущена лише винятково за борги скарбниці, а для задоволення приватних кредиторів передбачалася заміна виконання (боржник розраховувався своїм майном по справедливій ціні – 110 % його оціночної вартості) [12, с. 50].

Із 544 р. все законодавство про невідчужуваність церковного майна було перероблено у дусі старого закону Анастасія [25, с. 16]. Можливим став продаж церковної нерухомості за борги приватним особам. Щоб він був законним, слід було дотримуватися таких умов [12, с. 50]:

- наявність боргу та підтвердження того, що отримані у позику гроші дійсно витрачені на церковні потреби; в іншому випадку погашення заборгованості покладалося на особу чи орган, який зробив позику й управляв церковним майном (саме така ситуація передбачена у підсумку канону 2 Салонського Собору, в якому йдеться про відповідальність боржника власним майном за умови порушення встановленого порядку);

- законно засвідчена комісією з представників кліра, єпископа та митрополита неможливість покриття боргу іншим шляхом, на основі чого презид провінції видав розпорядження про відчуження;

- попередня (за 20 днів) заява про наступний продаж;

- дійсне покриття боргу за виручені кошти.

У самому Константинополі новела 120 мала зменшити кількість церковного майна, на яке поширювався закон про невідчуження. За цим законодавством до невідчужування не належали безплідні та збиткові землі. Імператорські пожалування кваліфікувалися як умовно невідчужувані. Нормальним способом використання церковних земель було визнано оренду (ἐκδοσις). Утримувачами церковних земель не могли бути єретики й органи церковного управління. Окремі Церкви набули особливого статусу щодо продажу нерухомості. Так, Єрусалимській Патріархії у 536 р. дозволили продавати нерухомість у Єрусалимі з огляду на надприбутковість земельних операцій у місті. Покупці будинків у Єрусалимі пропонували за будинки ціну, яка у 50 разів перевищувала їх реальну вартість; при цьому, як правило, на придбане

майно складався заповіт на користь Єрусалимської Церкви. Церква у Мізії мала право продавати свої землі у випадку незахищеності від варварських нападів чи збитковості [25, с. 16–17]. Новели Юстиніана дозволили духовенству згодом створити екзимійоване церковне землеволодіння [10, с. 268].

Попри принцип невідчужуваності земельної власності, правова практика Візантійської імперії надає чисельні приклади оренди, міни та продажу земель монастирями. Так, у 1034 р. ігумен богородичного монастиря Герман і його брат монах Петро продали за 20 золотих монет цілину землю ігумену Есфігменського монастиря Феоктисту [26, с. 50]. Запродажний акт 993 р. із архіву Лаври оформлює продаж двома монахами (Козьмою та Лукою) острова Гімнопеласія, закинутого внаслідок нападів сарацин, ігуменом Лаври Афанасію. Акт на купівлю 1034 р. фіксує продаж ігуменом монастиря Кацарі запустілого місця [3, с. 127–128].

Статут Пандократора згадує землі, які перейшли монастирю міною, а Грамоти – земельні спори між окремими монастирями [26, с. 50]. Разом із тим окремі імператори, зокрема Ісаак Комнин (1057–1059 рр.) у випадку потреби конфісковували землі в окремих монастирів [22, с. 432]. У ході нового наступу на позиції Церкви візантійська влада з 1371 р. здійснює секуляризацію частини монастирських земель. Її об'єктом стала, насамперед, Південна Македонія, де у солунських та афонських монастирів відібрали половину їх маєтностей. Отримані у державний фонд землі роздали у пронії світським феодалам [27, с. 135].

Активно зростали церковно-монастирські володіння у XIII–XVI ст., але основну роль відігравали вже не державні (імператорські) надання, а приватні дарування з релігійних мотивів, передача землі за заповітами, а також скупівля монастирями земель і залучення до них залежного населення. Разом із тим землі відбиралися у проніарів і передавалися монастирям і навпаки [6, с. 107].

Висновки

Церковно-монастирське землеволодіння Візантійської імперії вимагало відповідного нормативно-правового регламентування. Зростанню земельних володінь Церкви сприяли як постійні надання з боку держави, так і чисельні дарування та заповіти на її користь з боку приватних осіб. Власні земельні володіння мали монастирі та залежні від них метохи. Своє нерухоме майно Церква вигідно здавала в оренду. Право Церкви на це майно було закріплене нормативно-правовими актами. Важливою правовою гарантією збереження цілісності церковно-монастирського

землеволодіння був інститут невідчужуваності церковно-монастирських земель. Заслужує на увагу гнучкість нормативно-правової бази Візантійської імперії, яка, попри загальний курс на збереження недоторканності церковно-монастирських землеволодінь, змушена була передбачати певні винятки, які б уможливлювали позбавлення права власності на землеволодіння, що тягло збитки для власника. Тому нового звучання набувають інститути оренди та міни як такі, що давали можливість без позбавлення права власності отримувати додаткові прибутки. Ці інститути потребують окремого дослідження з огляду на їх місце у системі правових гарантій церковно-монастирського землеволодіння.

Список використаних джерел

1. Курбатов Г. Л. К вопросу о судьбах византийского города в VII в.: Некоторые замечания // ВВ. – 1994. – Т. 55, ч. 1. – С. 69–74.
2. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001. – 576 с.
3. Медведев И. П. Дипломатика частного византийского акта // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья / Под ред. В. И. Рутенбурга. – Л., 1979. – С. 124–147.
4. Вайнштейн О. Л. Византия V–XI вв. и южные славяне // История средних веков. – М., 1941. – Т. 1. – С. 177–200.
5. Поляковская М. А. Михаил Яковлевич Сюзюмов: ученый и время // Сюзюмов М. Я. Византийские этюды. – Екатеринбург, 2002. – С. 5–22.
6. Хвостова К. В. Аграрноправовые отношения в Византии XIII–XV вв. // История Византии: В 3 т. – М., 1967. – Т. 3. – С. 97–108.
7. Поляковская М. А. Монастырские владения в Фессалонике и ее пригородном районе в XIV–нач. XV вв. // АДСВ. – Свердловск, 1965. – Вып. 3. – С. 17–46.
8. Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ. – 1956. – Т. 11. – С. 55–81.
9. Хвостова К. В. Византийская цивилизация как историческая парадигма. – СПб., 2009. – 207 с.
10. Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана: Народно-еретические движения в империи // История Византии: В 3 т. – М., 1967. – Т. 1. – С. 267–281.
11. Литищ Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии IX–XI вв. / Под ред. В. И. Рутенбурга. – Л., 1981. – 246 с.
12. Прозоров В. Б. Собор 530 г. в Салоне и проблема достоверности документов, включенных в «Большую Салонскую историю» // Вестник РГНФ. – 2000. – № 3. – С. 48–61.
13. Герд Л. А. Реликвии в византийском и пост-византийском каноническом праве // АДСВ. – Екатеринбург, 2011. – Вып. 40. – С. 60–78.
14. Сороочан С. Б. Византийский эргастрий IV–IX вв.: Виды правовладения // Вестник Университету внутрішніх справ. – У 3 ч. – Х., 1999. – Ч. 1. – С. 125–132.
15. Хвостова К. В. Некоторые вопросы истории иммунитетных грамот македонских монастырей в XIV в. // ВВ. – 1961. – Т. 19. – С. 38–59.
16. Хвостова К. В. Некоторые вопросы применения количественных методов при изучении социально-экономических явлений средневековья (по данным византийских источников XIII–XIV вв.) // Математические методы в исторических исследованиях. – М., 1972. – С. 15–88.
17. Буассонад П. От нашествия варваров до эпохи Возрождения: Жизнь и труд в средневековой Европе. – М., 2010. – 383 с.
18. Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1981. – С. 5–151.
19. Цанкова-Петкова Г. Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством // ВВ. – 1961. – Т. 19. – С. 3–25.
20. Литищ Е. Э. О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии // ВВ. – 1958. – Т. 13. – С. 28–54.
21. Успенский К. Экскурсия – иммунитет в Византийской империи // ВВ. – Петроград, 1923. – Т. 23. – С. 74–117.
22. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса: История Востока. – М., 2008. – 752 с.
23. Литаврин Г. Г. Проблема государственной собственности в Византии X–XI вв. // ВВ. – 1973. – Т. 35. – С. 51–74.
24. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV–VI вв. // История Византии: В 3 т. [отв. ред. тома: З. В. Удальцова]. – М., 1967. – Т. 1. – С. 144–163.
25. Левченко М. В. Церковные имущества V–VII вв. в Восточно-Римской империи // ВВ. – 1949. – Т. 27. – С. 11–59.
26. Каждан А. П. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа // ВВ. – 1971. – Т. 31. – С. 48–70.
27. Наумов Е. П. К истории церковного и монастырского землевладения в Сербии, Македонии и Зете во второй половине XIV в. // СВ. – М., 1963. – Вып. 23. – С. 134–148.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2013 р.

Church monasterial a landownership was inalienable part of institutes church canonical rights for the Byzantium empire.

В статье рассматриваются вопросы церковно-монастырского землевладения как неотъемлемой части институтов церковно-канонического права Византийской империи.

